

سير تحول کتبيبه‌نگاري در بناهاي سلطنتي از اواخر دوره ايلخاني تا اوایل صفوي براساس نگاره‌های سه نسخه شاخص شاهنامه فردوسی*

مریم صالحی‌کيا^I، میترا شاطری^{II}

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22084/nbsh.2019.18060.1872
تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۰/۰۹، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۶/۲۶
نوع مقاله: پژوهشی؛ صص: ۱۶۲-۱۴۱

چکیده

از زمان آفرینش شاهنامه فردوسی این اثر مورد توجه پادشاهان و صاحب‌منصبان بوده و در ادوار مختلف، به فرمان آن‌ها، نسخ نفیسی از آن به دست برجسته‌ترین هنرمندان هر عصر ساخته شده است. در تاریخ نگارگری ایران، سه نسخه شاهنامه اهمیت ویژه‌ای دارند؛ شاهنامه بزرگ مغول (دموت) مربوط به اواخر دوره ایلخانی، شاهنامه بایسنقری متعلق به دوره تیموری و شاهنامه شاه طهماسبی (هوتون) مربوط به اوایل دوره صفوی. به فراخور موضوع داستان‌ها، شماری از نگاره‌های هر سه نسخه، دارای تصاویری از ابنیه سلطنتی هستند و نگارگران در ترسیم هر چه بهتر بناها و تزئینات آن‌ها به ویژه کاشی‌کاری، تلاش و دقت بسیار کرده‌اند. بناها دارای کتیبه‌هایی هستند که هر یک سیمای کتیبه‌های ساخته شده در دوره‌های خود را به خاطر می‌آورند. پژوهش حاضر می‌کوشد به این پرسش‌ها پاسخ دهد که، کتیبه‌نگاری در هر یک از سه نسخه به تفکیک، با چه شاخصه‌های متفاوت بصری ترسیم شده و این ویژگی‌ها در نوع و رنگ خط، محل قرارگیری، رنگ و تزئینات زمینه و مضامین، چگونه نمود یافته است؟ و در گذر از یک دوره به دوره بعد چه تحولاتی در آن‌ها پدید آمده است؟ با توجه به اهمیت نگاره‌ها در پژوهش‌های باستان‌شناسی، هدف اصلی پژوهش حاضر، بررسی سیر تحولی و مقایسه کتیبه‌نگاری بناهای سلطنتی از اواخر دوره ایلخانی تا اوایل صفوی بر مبنای نگاره‌های سه نسخه شاهنامه فردوسی (شاهنامه بزرگ مغول، شاهنامه بایسنقری و شاهنامه طهماسبی) است. اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای گردآوری شده و روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و تطبیقی است. کتیبه‌های بناها، در دوره مغول با خط کوفی و در دوره تیموری با خطوط کوفی و ثلث، اغلب مضامین سیاسی و مذهبی دارند؛ و در دوره صفوی، کتیبه‌های ثلث و نستعلیق مضامین دعایی، اخلاقی و عرفانی را تداعی می‌کنند. در دوره تیموری از نقوش اسلیمی و در دوره صفوی از نقوش اسلیمی و ختایی، برای تزئین زمینه کتیبه‌ها استفاده شده است.

کلیدواژگان: نگارگری، کتیبه‌نگاری، شاهنامه بزرگ مغول، شاهنامه بایسنقری، شاهنامه شاه طهماسبی.

I. دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران.
II. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران (نویسنده مسئول).
Shateri.mitra@lit.sku.ac.ir

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد مریم صالحی‌کيا با عنوان «بررسی نقش مایه‌های کاشی در نگاره‌های شاهنامه بایسنقری و تطبیق آن با کاشی‌کاری بناهای قلمرو شرقی تیموریان»، به راهنمایی میترا شاطری در دانشگاه شهرکرد نگارش و دفاع شده است.

مقدمه

با ظهور دین اسلام و با توجه به ملاحظاتی که در مورد کاربرد نقوش انسانی و جانوری وجود داشت، خط بیش از گذشته اهمیت یافت و به جایگزینی مناسب و مطلوب برای آن مبدل شد. خط، نه تنها یکی از اصلی‌ترین عوامل انتقال پیام‌های سیاسی و مذهبی در بناها بوده، بلکه کارکرد زیبایی‌شناسانه نیز داشته است. شاید به همین دلیل است که کمتر بنای اسلامی را بتوان یافت که فاقد کتیبه‌نگاری باشد. اهمیت کتیبه‌ها در روشن شدن بسیاری از مسائل، به‌ویژه -مسائل سیاسی و مذهبی- به حدی است که عدم وجود و یا نابودی آن در بنا، می‌تواند یک نقصان بزرگ به‌شمار آید. در ادوار مختلف، کتیبه‌ها از مصالح گوناگونی چون: سنگ، آجر، گچ و کاشی، ساخته و به فراخور کارکرد بناها و انگیزه‌های سیاسی و مذهبی، با محتوای مورد نظر در قسمت‌هایی که بیش از دیگر نقاط در معرض دید قرار داشته‌اند، به‌ویژه سردرهای ورودی و ساق گنبدها نصب می‌شده است.

نگاره‌ها، اسناد مصوری هستند که در پژوهش‌های علمی هر دوره، به‌ویژه آن دسته از پژوهش‌هایی که اطلاعات آن‌ها در گذر زمان نابود شده‌اند، بسیار معتبر و مهم به‌شمار می‌آیند. ترسیم ماهرانه فضاهای معماری و نمایش دقیق جزئیات تزئین بناها، یکی از ویژگی‌های ممتاز نگارگری ایرانی است. نگاره‌ها حاصل تجربیات بصری نگارگران و انعکاس ویژگی‌های معماری هر دوره هستند؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که سیمای بناهای گوناگون در نگاره‌ها از معماری هر دوره سرچشمه گرفته است. نگارگران ایرانی این بن‌مایه واقعی را با ابتکار و تخیل پویای خود آمیخته و بناها را ترسیم نموده‌اند؛ از این رو، شکل بناهای ترسیم‌شده در نگاره‌ها، اگر نه صددرصد اما به‌میزان قابل ملاحظه‌ای انعکاس معماری بناهای دوره‌ای هستند که اثر در بستر آن خلق شده است. بسیاری از بناهای پرابهت و مجلل در گذر زمان نابود شده‌اند و از آن‌ها جز توصیفات اندک و اغلب مبهمی که بعضی از مورخان و جهانگردان در آثار خود ذکر کرده‌اند، اطلاعاتی در دسترس نیست. این درحالی‌ست که به‌واسطه الهام گرفتن نگاره‌ها از بناهای هر دوره، این اسناد در پژوهش‌ها به‌عنوان منابعی مهم و ذی‌قیمت، شایسته توجه و بررسی هستند. از دیرباز، شاهنامه فردوسی به‌عنوان سند هویت ملی ایرانیان، مورد توجه و علاقه مردم این سرزمین بوده است و در ادوار مختلف به‌دستور فرمانروایان، نسخ متعددی از آن به‌دست توانمندترین هنرمندان ساخته شده است. در تاریخ نگارگری ایران، سه نسخه شاهنامه اهمیت فراوانی دارند: شاهنامه بزرگ مغول (دموت) از اواخر دوره ایلخانی، شاهنامه بایسنقری متعلق به دوره تیموری و شاهنامه شاه طهماسبی (هوتون) مربوط به اوایل دوره صفوی. شماری از نگاره‌های هر سه نسخه به فراخور موضوع، دارای تصاویری از ابنیه سلطنتی هستند و نگارگران در ترسیم دقیق ساختار بناها و تزئینات آن‌ها، به‌ویژه کاشی‌کاری، تلاش و دقت بسیار کرده‌اند؛ به‌گونه‌ای که در نخستین نگاه، سیمای بناهای عصر خود را تداعی می‌کنند. با توجه به اهمیت نگاره‌ها در پژوهش‌های باستان‌شناسی، هدف اصلی این پژوهش، بررسی سیر تحولی و مقایسه کتیبه‌نگاری بناهای سلطنتی از اواخر دوره ایلخانی تا اوایل

صفوی بر مبنای نگاره‌های سه نسخه شاهنامه فردوسی (شاهنامه بزرگ مغول، شاهنامه بایسنقری و شاهنامه طهماسبی) است.

پرسش‌های پژوهش: پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش‌هاست که، کتبیبه‌نگاری در هر یک از سه نسخه به تفکیک با چه شاخصه‌های متفاوت بصری ترسیم شده و این ویژگی‌ها در نوع و رنگ خط، محل قرارگیری، رنگ و تزئینات زمینه و مضامین چگونه نمود یافته است؟ و در گذر از یک دوره به دوره بعد، چه تحولاتی در آن‌ها پدید آمده است؟ تاکنون در راستای بررسی سیر تحولی کتبیبه‌نگاری دوره میانه و یا متأخر اسلامی بر مبنای نگاره‌های موجود از این سده‌ها پژوهشی صورت نگرفته است؛ لذا این پژوهش می‌تواند در راستای اثبات اهمیت نگاره‌ها در بررسی معماری و تزئینات بناهای هر دوره مؤثر باشد.

در این پژوهش، نخست پیرامون ویژگی‌های هر نسخه و سیمای بناهای تصویر شده در نگاره‌ها توضیحات اجمالی ارائه می‌شود. سپس، به منظور ایجاد نظم و انسجام در ارائه مطالب و فراهم آمدن امکان تطبیق و مقایسه، اطلاعات مربوط به نوع: خط، تزئینات، رنگ، محل قرارگیری و مضامین کتبیبه‌های نگاره‌ها در جداول ارائه می‌شود؛ در پایان، کتبیبه‌های سه نسخه از نظر ویژگی‌های یاد شده مورد مقایسه و تطبیق قرار می‌گیرند.

روش پژوهش: این پژوهش براساس ماهیت و روش از نوع پژوهش‌های توصیفی با رویکرد تحلیل و تطبیق مدارک تصویری و کتابخانه‌ای موجود می‌باشد. اطلاعات، به شیوه کتابخانه‌ای و با مطالعه کتب و مقالات موثق و بررسی نگاره‌های سه نسخه شاهنامه (بزرگ مغول، بایسنقری و طهماسبی) فراهم آمده است. نخست، درباره ویژگی‌های کتاب‌آرایی و نگارگری سه نسخه، اطلاعات مورد نظر از کتاب‌ها و مقالات فارسی و لاتین استخراج شد؛ سپس تصاویر مستخرج از کتاب‌ها و سایت‌های موزه‌ها، مورد بررسی و تطبیق قرار گرفت.

پیشینه پژوهش

بررسی معماری ایران اسلامی از طریق نگاره‌ها، پیشینه چندانى ندارد و پژوهش‌های علمی انجام شده در این زمینه، اندک است. «سلطان‌زاده» (۱۳۸۳) در مقاله «باغ‌های ایرانی به روایت مینیاتور» کوشید با بررسی نگاره‌های چند نسخه شاخص دوره صفویه به معماری و تزئینات باغ‌های ایرانی دست یابد. پژوهش مذکور به این نتیجه منتهی گردید که نگارگران در ترسیم بناها از بناهای عصر خود الهام گرفته‌اند و فضاهای مصور در نگاره‌های بررسی شده، انعکاس‌دهنده معماری باغ‌های صفوی است. «فروتن» (۱۳۸۴) در مقاله‌ای با عنوان: «درک نگارگران ایرانی از ساختار فضای معماری ایران» با توجه به نگاره‌ها، ویژگی‌های ساختار معماری ایران از دوره ایلخانی تا اوایل صفویه را بررسی کرد و به این نتیجه رسید که کامل بودن «جز»، و ناقص بودن «کل» و گرایش به ساختار «هندسی قائم» (اهمیت به عمودیت و ظرافت اشکال منتخب) از مهم‌ترین ویژگی‌های ساختار فضای معماری در نگاره‌های قرون ۱۰-۷ ه.ق. بوده است. سلطان‌زاده (۱۳۸۷) در کتاب: فضاهای معماری و شهری

در نگارگری ایرانی با پژوهش بر روی شماری از نگاره‌ها، خصوصیات فضاها، معماری و شهری ایران هم‌چون: مسجد، مکتب‌خانه، بازار و حمام را به صورت کلی و مقدماتی بررسی کرد. فروتن (۱۳۸۹) در مقاله «زبان معمارانه نگاره‌های ایرانی» با مقایسه نگاره‌ها و بناها، میزان اعتبار نگاره‌ها را به عنوان اسناد تاریخی در زمینه بررسی معماری ایران در دوران اسلامی مورد ارزیابی قرار داد؛ این پژوهش به این نتیجه منتهی گردید که با استفاده از نگاره‌ها و با اتکا به مدارک و شواهد زمینه‌ای دیگر، می‌توان به بازخوانی شهرها و بناهای ایران پرداخت. از محدود پژوهش‌هایی که در بررسی نگاره‌ها، تزئینات وابسته به معماری را مورد توجه قرار داده است، مقاله «شایسته‌فر» و «سدره‌نشین» (۱۳۹۲) با عنوان «تطبیق نقوش تزئینی معماری دوره تیموری در آثار کمال‌الدین بهزاد با تأکید بر نگاره گدایی بر در مسجد» است که در آن، نگارندگان به مقایسه و تطبیق ساختار، رنگ و محل قرارگیری نقوش تزئینی گیاهی، هندسی و کتیبه‌ای بنای تصویر شده در نگاره مذکور با تزئینات بناهای هم‌زمان آن پرداخته‌اند و به این نتیجه دست یافته‌اند که تزئینات این نگاره بر بناهای معاصر آن منطبق هستند و می‌توان از نقوش مذکور به عنوان تزئینات اصیل و مستند جهت نقش‌آفرینی در معماری امروز بهره گرفت. «حیدرخانی» (۱۳۹۴) در مقاله «نقاشی ایرانی در مقام منبع تاریخ معماری ایران» به بررسی ظرفیت نقاشی ایرانی به عنوان منبع مطالعه تاریخ معماری ایران پرداخت و به این نتیجه رسید که به کارگیری نگاره‌ها به عنوان مدرک تحقیق، آگاهی ما را از میراث معماری ارتقاء می‌بخشد. در پژوهش‌های مذکور، عمدتاً معماری بناها مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته و به تزئینات آن‌ها چندان پرداخته نشده است.

هم‌چنان که ملاحظه شد، تاکنون در مورد - بررسی سیر تحولی کتیبه‌نگاری بناهای سلطنتی از اواخر دوره ایلخانی تا اوایل صفوی بر مبنای نگاره‌های شاهنامه فردوسی - پژوهشی انجام نشده است. مقاله حاضر می‌کوشد از پژوهش‌های متداول بر روی نگاره‌ها که از توصیف صرف فراتر نمی‌روند، فاصله بگیرد و با دیدگاهی جدید، ضمن بررسی و مقایسه کتیبه‌های تصویر شده در نگاره‌های سه نسخه شاخص شاهنامه فردوسی از سه دوره، بر این مسئله تأکید کند که پژوهشگران در بررسی هنر و معماری ادوار مختلف با اتکا بر نگاره‌ها، می‌توانند بر کمبود یا فقدان منابع، فائق آیند. نگاره‌های این نسخ، افزون بر ارزش هنری، در شناسایی ساختار و تزئینات بناهای سلطنتی که در گذر زمان نابود شده‌اند، به عنوان منبع، شایسته توجه هستند.

تشریح پرسش‌های پژوهش

نگاره‌های ایران اسلامی با توجه به الهام‌گیری نگارگران از دنیای پیرامونشان، در پژوهش‌های باستان‌شناسی ادوار مختلف، به عنوان اسناد مصور، درخور توجه هستند و با انجام بررسی‌های موشکافانه بر روی آن‌ها می‌توان بر کمبود یا فقدان مدارک غلبه کرد و بر پایه این اسناد متقن، به اطلاعات ارزنده‌ای دست یافت. در این پژوهش، بر اهمیت و نقش مهم نگاره‌ها در بررسی معماری ایران اسلامی تأکید شده است. سه نسخه شاهنامه بزرگ مغول، شاهنامه بایسنقری و شاهنامه شاه

طهماسبی به ترتیب شاهکار نگارگری ادوار ایلخانی، تیموری و صفوی هستند و با توجه به این که به دست توانمندترین هنرمندان عصر خود و با پشتیبانی حکومتی و با اهداف سیاسی ساخته شده‌اند، شاخص‌ترین و مهم‌ترین آثار نگارگری هر دوره به شمار می‌روند؛ بنابراین بررسی و پژوهش بر روی آن‌ها اهمیت فراوان دارد. با توجه به ترسیم بناها در شماری از نگاره‌های این نسخ، محوریت اصلی پژوهش حاضر، بررسی کتبیبه‌نگاری ابنیه‌ مصور در آن‌ها است. یکی از پرسش‌های اصلی مطرح شده در این زمینه، آن‌ست که بر مبنای نگاره‌های این سه نسخه، کتبیبه‌نگاری بناها در دوره‌های ایلخانی، تیموری و صفوی به لحاظ مؤلفه‌هایی چون: نوع و رنگ قلم، رنگ و نوع تزئینات زمینه و محل قرارگیری چه ویژگی‌هایی دارند و سیمای کتبیبه‌های هر دوره چگونه در نگاره‌ها نمایش داده شده است. بررسی محتوا و مفهوم کتبیبه‌ها نیز با توجه به پیام‌های هدف‌داری که انتقال می‌دهند، اهمیت بسیار دارد؛ از این رو، تلاش شده است به این پرسش نیز پاسخ داده شود که در نگارش متن کتبیبه‌ها از کدام مفاهیم استفاده شده است و آیا در انتخاب آن‌ها اغراض خاصی مورد توجه پشتیبانان بوده است. از دیگر پرسش‌های مطرح شده در این پژوهش، آن‌ست که سیمای کتبیبه‌نگاری ابنیه‌ مصور در این سه نسخه در گذر از یک دوره به دوره بعد چه تحولاتی یافته است و کدام ویژگی‌ها ظهور یافتند، و کدام یک متروک شدند و در واقع با توجه به نگاره‌ها، سیر تحولی کتبیبه‌نگاری ابنیه از اواخر دوره ایلخانی تا اوایل دوره صفویه مورد بررسی قرار گیرد.

اهمیت شاهنامه و شاهنامه‌نگاری برای فرمانروایان ایران

شاهنامه حکیم فرزانه، «فردوسی» یکی از شاخص‌ترین و محبوب‌ترین آثار ادبی ایران است؛ این اثر حماسی، ستایشگر نیکی، پهلوانی، اخلاق انسانی، جوانمردی و میهن‌پرستی و آینه تمام‌نمای هویت ایرانیان است. از گذشته، ایرانیان از مردم عامی گرفته تا پادشاهان و فرهیختگان، اشعار آن‌را بر زبان جاری می‌ساختند و به نوعی از کودکی با آن خو گرفته بودند. در ادوار مختلف، پادشاهان، شاهزادگان و صاحب‌منصبان به شاهنامه توجه و علاقه خاصی داشتند و افزون بر علایق قلبی، به منظور مشروعیت بخشیدن به تاج و تخت و قدرت خویش و ابراز تعلق خاطر به تمدن و فرهنگ این سرزمین، فرمان ساخت نسخ نفیسی از آن‌را صادر می‌کرده‌اند. «آژند» معتقد است که مصور کردن شاهنامه در واقع، جلوه‌ای از آرمان‌ها و آرزوهای نخبگان حاکم در ایران زمین بوده است (آژند، ۱۳۸۷: ۱۱۶)؛ بنابراین علاقه آن‌ها به شاهنامه و تلاش جهت ساخت نسخ گرانمایه از آن، فراتر از ذوق ادبی و هنری، غالباً انگیزه سیاسی داشته است.

شاهنامه‌نگاری بنا به دلایل تاریخی خود از اوایل قرن هشتم هجری قمری آغاز شد. در اصل، شاهنامه‌نگاری از زمانی که «غازان خان» اسلام آورد و عناصر ایرانی در دستگاه حکومتی ایلخانان قدرت بیشتری گرفت، رشد کرد و از این زمان به بعد است که ما شاهد توجه به نگارگری شاهنامه هستیم (همان‌جا). در حیطه کتاب‌آرایی و نگارگری ایران اسلامی، سه نسخه شاهنامه فردوسی شاخص‌تر هستند؛ شاهنامه

بزرگ مغول متعلق به اواخر دوره ایلخانی، شاهنامه بایسنقری از دوره تیموری و شاهنامه طهماسبی مربوط به اوایل دوره صفوی. به فراخور موضوع، به صورت اجمالی ویژگی‌های نگارگری هر یک مورد بررسی قرار خواهد شد.

شاهنامه بزرگ مغول (دموت) شاهکار نگارگری ایلخانی

این نسخه ۴۰۰ برگی در کارگاه هنری تبریز با پشتیبانی «غیاث‌الدین» ساخته شده است. پژوهشگرانی چون «بلر» و «گرابر» آن را قدیمی‌ترین شاهکار موجود نگارگری ایران می‌دانند. از ۲۰۰ تصویررنگی، امروزه ۵۸ نگاره باقی‌مانده است (Lauren, 2004: 1). در آغاز قرن ۲۰ م. «ژرژ دیموت» دلال فرانسوی اهل پاریس که نسخه یادشده را بیشتر به نام او می‌شناسند، باقی اثر را برای فروش برگ‌برگ کرد (بلر و بلوم، ۱۳۸۵: ۴۱). نگاره‌های آن در موزه‌ها و مجموعه‌های مختلف هم‌چون: موزه‌های فاگ‌آرت دانشگاه هاروارد، متروپولیتن نیویورک، مجموعه رینی روجرز، نگارخانه فری‌یر واشنگتن و مؤسسه هنرهای زیبای دیترویت پراکنده شده است و هم‌چنین نگاره‌ای از این نسخه نیز در موزه رضا عباسی تهران نگه‌داری می‌شود. ابیات در هر یک از صفحات در ۶ ستون ۳۱ سطری با خط نسخ تحریر شده است. نگاره‌ها در اغلب موارد در مرکز صفحه قرار گرفته و پیرامون آن اشعار نوشته شده و صفحات بدون تصویر آن کم است.

صاحب‌نظران در مورد سال شروع و اتمام این نسخه نظرات مختلفی ارائه داده‌اند؛ «اتینگهاوزن» سال‌های میان ۷۵۰-۷۳۰ ه.ق.، «کوهنل» ۷۴۰-۷۳۰ ه.ق.، «استچوکین» ۷۷۵-۷۳۰ ه.ق. و «بازیل‌گری» ۷۳۶-۷۳۰ ه.ق. را در نظر گرفته‌اند (رهنورد، ۱۳۹۲: ۲۲). گرابر اعتقاد دارد که ممکن است این نسخه به دست شاهزاده مغولی یا آن‌چه که شاید محتمل‌تر باشد، به دست یکی از کارمندان عالی‌رتبه ایرانی که بر آن‌ها تسلط داشته پشتیبانی شده باشد (Grabar, 1969: 162-163). اغلب پژوهشگران معتقدند که این نسخه در دوره اوج‌گیری آشوب‌ها و رقابت‌های سیاسی پس از مرگ «ابوسعید» و رسیدن «آریا» به جانشینی او ساخته شده است. براساس نوشته «برند»، شاهنامه دموت وقتی شکل گرفت که ایلخان آریا با وجود مخالفت قابل توجه، جانشین ابوسعید شد (برند، ۱۳۸۳: ۱۴۱).

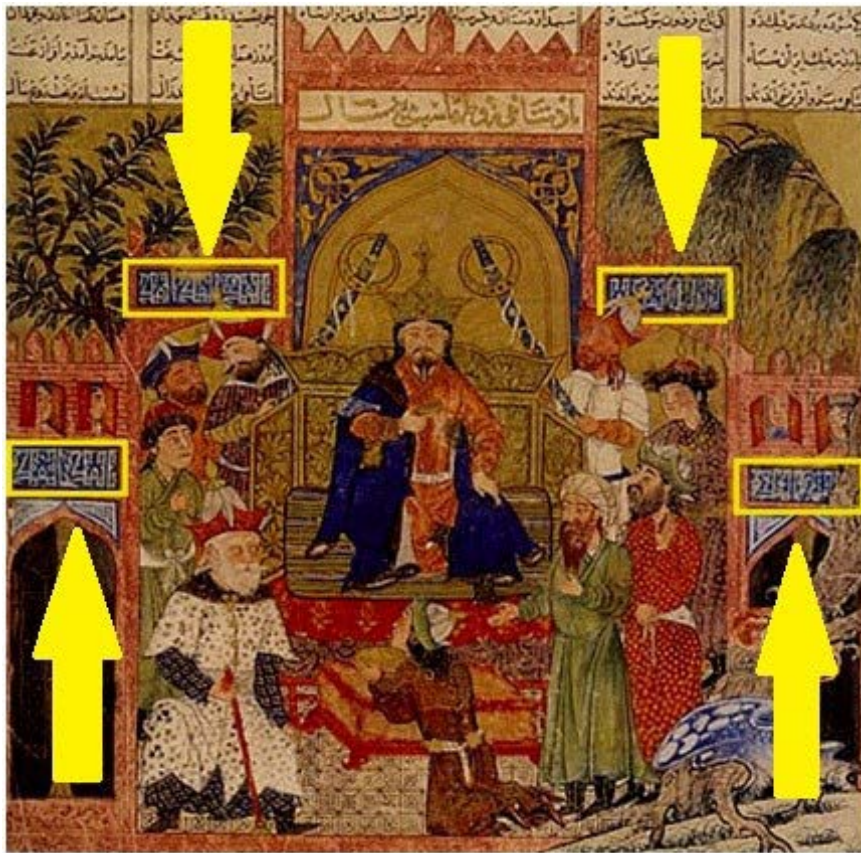
کتیبه‌نگاری بناهای سلطنتی در نگاره‌های شاهنامه بزرگ مغول

لازم به ذکر است با توجه به این‌که نگاره‌های این نسخه به صورت برگ‌برگ در موزه‌ها و مجموعه‌های کشورهای مختلف پراکنده شده است، امکان دسترسی نگارندگان به تمامی نگاره‌ها میسر نشد. در خلال این پژوهش، ۱۴ نگاره شاهنامه بزرگ مغول که در آن‌ها بناها به تصویر کشیده شده، بررسی شده‌اند. با توجه به این‌که اغلب این نگاره‌ها بر تخت نشستن پادشاهان و یا ملاقات آن‌ها با صاحب‌منصبان را به تصویر می‌کشند، متناسب با موضوع اشعار و ابیات، کاخ بوده و ساختار و تزئینات مشابهی دارند و آن‌ها را می‌توان به لحاظ شکل و ساختار به دو دسته عمده تقسیم کرد. در اغلب نگاره‌ها هم‌چون «بر تخت نشستن اسکندر»

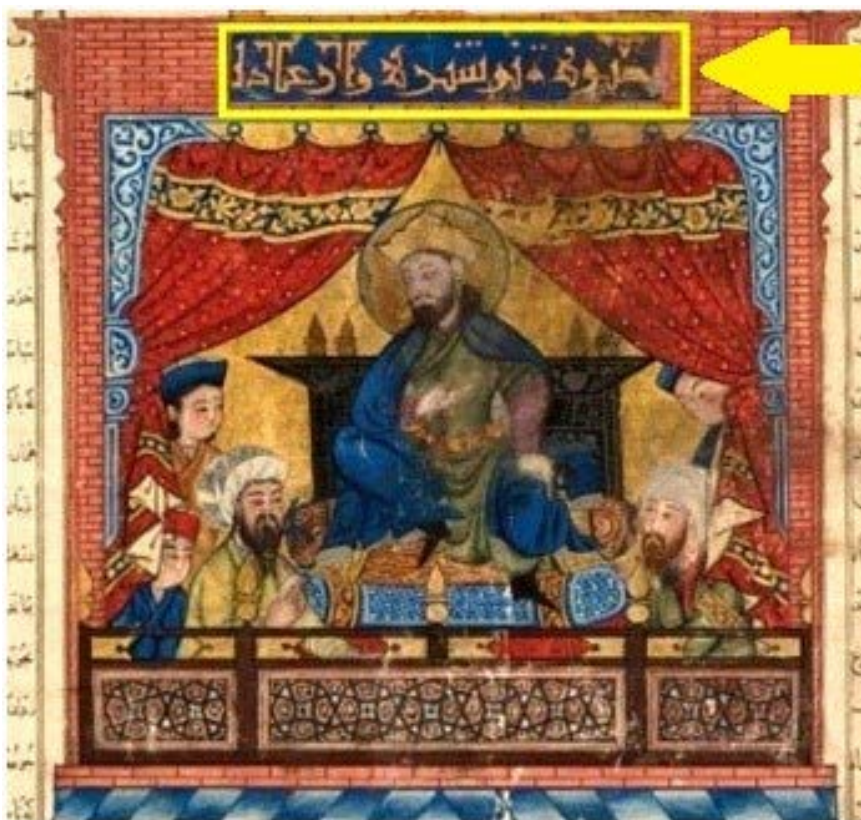
(تصویر ۱)، تمام ساختار بنا شامل ایوان اصلی، ورودی‌ها، طبقه فوقانی و محوطه مقابل ساختمان نمایش داده شده، اما در برخی موارد هم‌چون نگاره «پنجمین بزم انوشیروان» (تصویر ۲)، تنها ایوان اصلی که داستان در آن رخ می‌دهد ترسیم شده است. بناها عموماً دو طبقه و آجری هستند و در لبه دیوارها، کنگره‌هایی ساده قرار دارد. ایوان به‌عنوان اصلی‌ترین قسمت بنا، به‌لحاظ ساختار و تزئینات با تأکید و دقت بیشتری اجرا شده است و غالباً با قوس جناغی و پیش‌طاق کاشی‌کاری شده لاجوردی رنگ و مزین به نقوش اسلیمی طلایی تزئین شده است. در برخی نگاره‌ها در کنار ایوان، ستون‌هایی به چشم می‌خورد. گاهی در مقابل ایوان از نرده مشبک چوبی استفاده شده است. در یک مورد، درون ایوان از تزئینات نقاشی‌های دیواری استفاده شده است. ورودی بناها در یک یا دو سوی ایوان، تعبیه شده و قوس جناغی و در چوبی دارد. در قسمت پیشانی ورودی‌ها نیز کتیبه کوفی نصب شده است. در اغلب نگاره‌ها، از طبقه فوقانی تنها پنجره‌های کوچک چوبی نمایش داده شده است. تزئینات کاشی‌کاری که سطوح کمی از بناها را فراگرفته است، در قسمت ازاره، پیش‌طاق و پیشانی ایوان‌ها و ورودی‌ها، کنگره‌ها و کف، تمرکز یافته و با رنگ زمینه لاجوردی و نقوش گیاهی، هندسی و کتیبه‌ای طلایی و سفید رنگ، جلوه خاصی به بناها بخشیده و آن‌ها را از یکنواختی خارج کرده است.

کتیبه‌های بناها، ظاهری ساده دارند و فاقد نقوش تزئینی هستند. در اکثر قریب به اتفاق موارد، واژه «المَلِک» به تکرار با خط کوفی برگ‌دار سفید و گاهی طلایی بر روی زمینه آبی یا لاجوردی تحریر شده و در قسمت بیرونی بناها و پیشانی ایوان‌ها و ورودی‌ها که بیشتر در معرض دید و توجه بینندگان بوده، قرار گرفته است تا مؤثرتر مفاهیم مورد نظر را انتقال دهند. این واژه که یکی از اسما الهی است، به قدرت خداوند اشاره دارد. نکته حائز اهمیت، تکرار این مضمون در تمام نگاره‌ها و حتی در هر نگاره در قسمت‌های مختلف بنا است که امری غیرعادی به نظر می‌آید و احتمالاً با هدف خاصی به کار برده شده است.

تصاویر آن برای تأکید بر موضوعات متعددی انتخاب شده است؛ از جمله: بر تخت نشستن شاهان کوچک‌تر، مشروعیت دودمانی و نقش زنان در روی کار آمدن سلاطین که به‌ویژه در شرایط بی‌ثباتی سیاسی نقش بسزایی داشته‌اند. تصاویر نه‌تنها برای عینیت بخشیدن به نسخه‌ای باشکوه، بلکه مهم‌تر از آن برای بزرگ‌داشت دودمانی رو به زوال و پیوند دادن آن با فرمانروایان قدرتمند پیشین ایران طراحی گردیده است (بلرو و بلوم، ۱۳۸۵: ۴۱)؛ بنابراین می‌توان استنباط کرد که مصور کردن این نسخه و انتخاب موضوعات نگاره‌ها با اهداف سیاسی همراه بوده است. بناهای مصور در نگاره‌ها، اغلب کاخ پادشاهان مقتدری چون: اسکندر، بهرام گور و انوشیروان را نمایش می‌دهند و هنرمندان یا پشتیبانان با هوشیاری، واژه «المَلِک» را برای نشان دادن اقتدار پادشاه و بهره‌مندی او از قدرت الهی انتخاب کرده‌اند؛ بنابراین احتمالاً کاربرد این واژه فراتر از مفهوم مذهبی، اغراض سیاسی نیز داشته است. هنرمندان با ترسیم این نگاره‌ها، از سویی با نشان دادن علاقه پادشاه مغول به فرهنگ ایران و پیوند دادن او با پادشاهان قدرتمند ایرانی، و از سوی دیگر با

تصویر ۱. شاهنامه بزرگ مغول، نگاره بر تخت نشستن اسکندر (حسینی، ۱۳۹۲: ۲۸۵). ◀

تصویر ۲. شاهنامه بزرگ مغول، نگاره پنجمین بزم انوشیروان (https://heritage-aj.com/2018/08/roma-in-r-18-0827.html/ view in 10/6/2020). ◀

جدول ۱. ویژگی‌های کتبیبه‌نگاری بناهای ترسیم‌شده در نگاره‌های شاهنامه بزرگ مغول (نگارندگان، ۱۳۹۸).

مثال	محل قرارگیری	رنگ زمینه	نوع و رنگ قلم	متن کتبیبه	مضمون کتبیبه	شکل کتبیبه در نگاره‌ها
نگاره بر تخت نشستن اسکندر	پیشانی بناها و ورودی‌ها	لاجوردی، آبی	کوفی برگ‌دار/ سفید، طلایی	المَلِک	مذهبی - سیاسی	
نگاره پنجمین بزم انوشیروان	پیشانی ایوان‌ها و ورودی‌ها	آبی	کوفی برگ‌دار/ طلایی	بزم نوشیروان عادل	ماهیت داستان، نام و لقب پادشاه	

این کتبیبه‌ها و بیان الهی بودن قدرت حکمران مغول، می‌کوشد مشروعیت سیاسی او را منعکس کند. در میان نگاره‌های بررسی شده، نگاره «پنجمین بزم انوشیروان» کتبیبه‌ای منحصر به فرد و متفاوت دارد و از رنگ طلایی جهت تحریر کتبیبه استفاده شده و با متن «بزم نوشیروان عادل» برخلاف دیگر کتبیبه‌ها، ماهیت داستان و نام و لقب پادشاه را بیان می‌کند (جدول ۱).

لازم به ذکر است که یکی از گونه‌های رایج خط «کوفی» در معماری ایران اسلامی، خط «بنایی» یا «معلی» است که در ادوار مختلف، زینت بخش بسیاری از بناها بوده است. فقدان این خط در کتبیبه‌نگاری بناهای مصور در نگاره‌ها را می‌توان این‌گونه توجیه کرد که طراحی و اجرای این خط نسبت به گونه برگ‌داری که در کتبیبه‌ها مورد استفاده قرار گرفته، دشوارتر است؛ بنابراین خوشنویسان خط روان‌تر و به مراتب زیباتر کوفی برگ‌دار را برای نگارش کتبیبه‌ها برگزیدند. دلیل متقن‌تر نیز آن است که هم‌چنان که اشاره شد، انتخاب مضامین کتبیبه‌ها با اغراض سیاسی همراه بوده است و خط کوفی برگ‌دار به علت خواناتر بودن، مفاهیم را آسان‌تر به بینندگان منتقل می‌کرده است؛ بنابراین این خط را با توجه به داشتن مزیت زیبایی و خوانایی بیشتر بر خط بنایی یا معلی ترجیح داده‌اند.

شاهنامه بایسنقری شاهکار نگارگری مکتب هرات تیموری

نسخه بی نظیر شاهنامه بایسنقری به قطع رحلی بزرگ (۳۸×۲۶ سانتی متر) و شامل ۷۰۰ صفحه است که هر صفحه، ۳۱ سطر و هر سطر شامل سه بیت به قلم نستعلیق «جعفر بایسنقری» است و بر کاغذ «خانبالغ نخودی» و به خط نستعلیق کتابت شده است. جلد آن، چرمی ضربی طلاپوش با دو حاشیه روغنی در بیرون و سوخت معرق طلایی بر زمینه لاجورد در داخل است. این نسخه به شماره ۷۱۶ در کتابخانه «کاخ گلستان» ثبت شده و بیش از ۱۱۰ سال است که در این کتابخانه نگه‌داری می‌شود. براساس شواهد موجود، این نسخه بی نظیر توسط «امیرنظام گروسی» به این کتابخانه اهدا شده است. شاهنامه بایسنقری در اسفندماه سال ۱۳۸۴، پس از ثبت در حافظه ملی، جهت ثبت در حافظه جهانی به -سازمان علمی و فرهنگی ملل متحد

(یونسکو) - معرفی شد و پس از طی مراحل مختلف کارشناسی در سازمان مذکور، سرانجام در خردادماه ۱۳۸۶ در حافظه جهانی به ثبت رسید (مهرابی و مسجدی، ۱۳۸۸: ۹۴-۹۳).

کتیبه نگاری بناهای سلطنتی در نگاره‌های شاهنامه بایسنقری

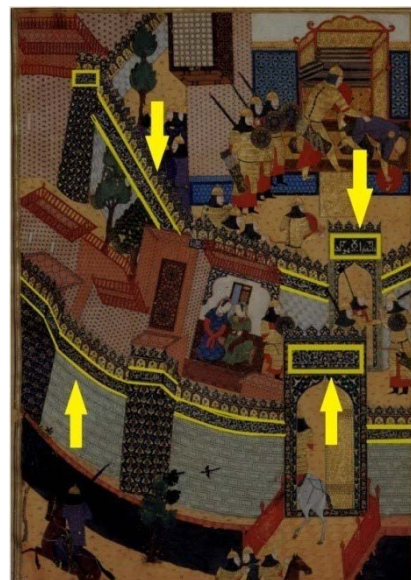
ترسیم ماهرانه ساختار بناها و دقت در اجرای تزئینات وابسته به آن‌ها، به‌ویژه تزئینات کاشی‌کاری، در نگاره‌های شاهنامه بایسنقری، نمود چشمگیری دارد و از نقاط عطف آن به‌شمار می‌رود. از میان ۲۲ نگاره این نسخه، ۶ نگاره به فراخور موضوع داستان، دارای تصاویری از ابنیه هستند و بناهای ۵ نگاره، کتیبه‌هایی به خطوط کوفی و ثلث دارند؛ «دیدار گلنار و اردشیر» (تصویر ۳)، «کشتار ارجاسب به دست اسفندیار در رویین دژ» (تصویر ۴)، «بازی شطرنج بوذرجمهر با سفیر هند» (تصویر ۵)، «دیدار زال و رودابه» و «سوگواری فرامرز بر مرگ پدرش رستم و عمویش زواره».

بناها، آجری و یک یا دو طبقه هستند و هر یک سیمایی منحصر به فرد دارند و با توجه به مضمون داستان‌ها، بناهایی تشریفاتی و سلطنتی با کارکرد کاخ و قلعه هستند. سطوح گسترده‌ای از این ابنیه اعم از: ازاره‌ها، کف‌ها، سردرهای ورودی، لچکی‌ها، دیوارهای بیرونی و بدنه ستون‌ها با کاشی پوشیده شده است و با رنگ لاجوردی خود، نمای بناهای تیموری را به‌خاطر می‌آورند. آن‌چه در این زمینه درخور توجه است، دقتی است که نگارگر یا نگارگران اثر در نمایش دقیق نقش‌مایه‌های هندسی، گیاهی و کتیبه‌ای کاشی‌ها به‌کار برده‌اند. سردرهای ورودی، قوس جناغی دارند و در قسمت پیشانی آن‌ها، کتیبه کوفی نصب شده و پیش‌طاق نیز با کاشی‌کاری تزئین شده است. پیشانی عمارت‌ها و لبه دیوار بناها با کنگره، تزئینات محرابی شکل و کتیبه‌های ثلث تزئین شده است. در قسمت داخلی بناها، می‌توان آثار نقاشی دیواری را مشاهده کرد و کف‌ها نیز با کاشی‌های شش ضلعی فرش شده است. به‌نظر می‌رسد درها و پنجره‌ها با توجه به شیوه ترسیم و رنگ آمیزی، چوبی و فلزی باشند. در نگاره بازی شطرنج (تصویر ۵) برخلاف پنج نگاره دیگر که در آن‌ها تمام ساختار بناها به تصویر درآمده، تنها درون ایوان ترسیم شده و اُرسی‌هایی که در قسمت ازاره تعبیه شده به باغی زیبا گشوده شده‌اند.

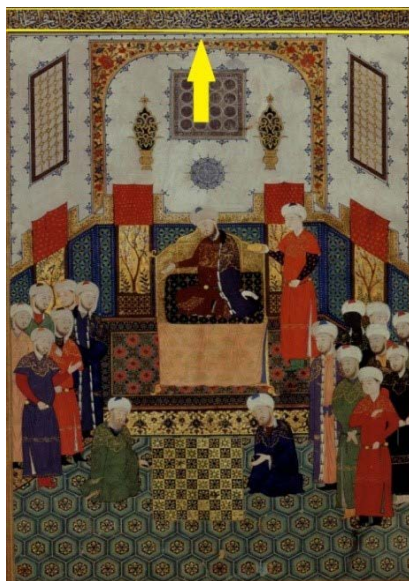
کتیبه‌های اصلی بناهای ترسیم‌شده در نگاره‌های شاهنامه بایسنقری با خط ثلث تحریر شده‌اند. این دسته از کتیبه‌ها در مقایسه با کتیبه‌های کوفی، فضای بیشتری از سطوح بناها را به‌خود اختصاص داده‌اند و در قسمت‌های مهم بناها نصب شده‌اند. کتیبه‌های ثلث در نگاره‌های «دیدار زال و رودابه»، «کشتار ارجاسب در رویین دژ» و «سوگواری فرامرز بر مرگ پدر و عمویش»، به‌صورت سراسری در قسمت فوقانی دیوارها و زیر کنگره‌ها، در نگاره‌های دیدار گلنار و اردشیر و سوگواری فرامرز بر مرگ پدر و عمویش در قسمت فوقانی ساختمان و در نگاره «بازی شطرنج بوذرجمهر» در قسمت پیشانی ایوان نگاهشته شده‌اند. رنگ خط ثلث، سفید است و بر روی زمینه لاجوردی و پوشیده از نقوش اسلیمی طلایی تحریر شده است. در این

▲ تصویر ۳. شاهنامه بایسنقری، نگاره دیدار گلنار و اردشیر (شاهنامه بایسنقری، ۱۳۵۲: ۴۶۹).

▲ تصویر ۴. شاهنامه بایسنقری، نگاره کشته شدن ارجاسب در رویین دژ (شاهنامه بایسنقری، ۱۳۵۲: ۴۰۱).

▲ تصویر ۵. شاهنامه بایسنقری، نگاره بازی شطرنج بودرجمهر با سفیر هند (شاهنامه بایسنقری، ۱۳۵۲: ۵۷۲).

جدول ۲. ویژگی‌های کتبیبه‌نگاری بناهای ترسیم‌شده در نگاره‌های شاهنامه بایسنقری (نگارندگان، ۱۳۹۸). ▼

بناها، کتبیبه‌های کوفی در قسمت پیشانی سردرهای ورودی قرار گرفته‌اند. این کتبیبه‌ها در اکثر قریب به اتفاق موارد با رنگ سفید بر روی زمینه‌ای لاجوردی رنگ و پوشیده از نقوش اسلیمی طلایی تحریر شده‌اند. خط، یکی از کتبیبه‌های کوفی در نگاره کشتار ارجاسب، طلایی است. در نگاره «دیدار گلنار و اردشیر» این نوع کتبیبه‌ها سیمایی متفاوت دارند و با رنگ سفید بر روی زمینه کرم و پوشیده از نقوش اسلیمی سبز رنگ تحریر، و در قسمت پیشانی سردر ورودی و بر فراز پنجره نصب شده‌اند (جدول ۲).

کتبیبه‌های ثلاث محتوای سیاسی و مذهبی دارند. در این میان، متن کتبیبه ثلاث بنای نگاره - دیدار زال و رودابه - «امر بنا هذه العماره السلطان الاعظم والخاقان الاعدل الاكرم غياث السلطنة والدنيا بايسنغر بهادرخان خلد الله ملكه» و نگاره - دیدار گلنار و اردشیر - «امر بناء هذه العماره السلطان الاعظم بايسنغر بهادرخان خلد الله ملكه» در خور توجه است. از یک سو، استفاده از عبارت «خلد الله ملكه» محتوای سیاسی دارد. با این عبارت بر روی سکه‌های پادشاهان قدرتمند تیموری، - به ویژه «تیمور» و «شاهرخ» - مواجه هستیم. به کارگیری این عبارت در متن این کتبیبه، احتمالاً نشان دهنده تلاش‌های و زمینه‌سازی‌های این شاهزاده جوان در راه کسب تاج و تخت پادشاهی است؛ از این رو، بازم شاهدیم که شاهنامه‌نگاری به نوعی در خدمت اهداف سیاسی حکام درآمده است. از سوی دیگر، متن دو کتبیبه ذکر شده، بیانگر آن است که نگارگر یا نگارگران، این تصاویر را از بناهایی سلطنتی که به فرمان «شاهزاده بایسنقر میرزا» ساخته شده بوده است، الهام گرفته‌اند؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که ساختار و تزئینات بناها بن مایه واقعی داشته است. با توجه به آن که امروزه از بناهای این شاهزاده اثری به جا نمانده است، بررسی این دو نگاره می‌تواند پژوهشگران را در راه شناخت ساختار و تزئینات بناهای متعلق به او، یاری دهد. از دیگر نکات مهم کتبیبه‌نگاری این نسخه، ذکاوت هنرمندان در انتخاب مضامینی مرتبط با محتوای داستان است. در نگاره سوگواری فرامرز بر مرگ پدر و عمویش، با توجه به مضمون داستان، هنرمندان با انتخاب و نگارش کتبیبه‌هایی چون: «الموت باب و کل الناس داخله»، «اعلم ان الدوله ریح» و «و نهی النفس عن

مثال	محل قرارگیری	رنگ زمینه	نوع و رنگ قلم	شکل کتبیبه در نگاره‌ها
نگاره‌های دیدار گلنار و اردشیر کشته شدن ارجاسب بازی شطرنج بودرجمهر	قسمت فوقانی دیوار بناها و ساختمان‌ها (زیر کنگره‌ها)	لاجوردی با نقوش اسلیمی طلایی	ثلاث / سفید	
نگاره کشته شدن ارجاسب	پیشانی سردر ورودی	لاجوردی با نقوش اسلیمی طلایی	کوفی برگ‌دار / سفید	
نگاره کشته شدن ارجاسب	پیشانی سردر ورودی	لاجوردی با نقوش اسلیمی سبز	کوفی برگ‌دار / طلایی	
نگاره دیدار گلنار و اردشیر	پیشانی سردر ورودی، قسمت فوقانی پنجره	کرم با نقوش اسلیمی سبز	کوفی برگ‌دار / سفید	

الهی» و یادآوری مضامینی چون: مرگ، بی‌دوام بودن قدرت دنیوی و تذهیب نفس، تلاش می‌کنند حس حاکم بر داستان را با کمک کتیبه‌ها نیز به بیننده القاء کنند؛ گرچه در این نگاره، داستانی مربوط به دوره پهلوانی روایت می‌شود، اما کاربرد کتیبه‌های از قرآن و حدیث نبوی، نشان از پیوند فرهنگ و هویت ایرانی و اسلامی است. کتیبه‌هایی که در قسمت تحتانی کنگره‌های بنای نگاره «کشتار اجاسب در رویین دژ» تحریر شده‌اند، به نوعی به کاربری بنا و ساختار منحصر به فرد آن اشاره دارد.

کتیبه‌های کوفی که در مقایسه با کتیبه‌های ثلث، سطوح کمتری را فرا گرفته‌اند با متونی چون: «الحمد لله على نعماته»، «دام لك العزه الدنيا»، «يا مفتاح البواب»، «الحمد لله و لله الحمد»، مضمون دعایی و مذهبی دارند (جدول ۳).

با مقایسه کتیبه‌نگاری ابنیه به تصویر درآمده در نگاره‌های شاهنامه بایسنقری با شاهنامه بزرگ مغول، می‌توان نتیجه گرفت که ظاهر ساده و فاقد تزئین کتیبه‌های کوفی شاهنامه بزرگ مغول در شاهنامه بایسنقری پیچیده‌تر و تزئینی‌تر شده و کاربرد نقوش اسلیمی در قسمت زمينه، بر زیبایی آن‌ها افزوده است. این دسته از کتیبه‌ها که در نسخه متعلق به دوره ایلخانی در قسمت پیشانی ایوان‌ها و ورودی‌ها به کار برده شده، در نسخه تیموری تنها در قسمت پیشانی ورودی‌ها نصب شده‌اند. کاربرد کتیبه‌های ثلث به عنوان کتیبه‌های اصلی بناهای نگاره‌های شاهنامه بایسنقری در قسمت فوقانی دیوار بناها و ساختمان‌ها، ویژگی جدید کتیبه‌نگاری ابنیه این نسخه است. انتخاب مضامین کتیبه‌های بناها متناسب با موضوع نگاره و القای اغراض سیاسی و مفاهیم مذهبی به وسیله آن‌ها حاکی از هوشیاری هنرمندان و پشتیبان این نسخه است.

جدول ۳. محتوای کتیبه‌های بناهای ترسیم‌شده در نگاره‌های شاهنامه بایسنقری (نگارندگان، ۱۳۹۸). ▼

نوع قلم	متن کتیبه	محتوای کتیبه
ثلث	امر بنا هذه العماره السلطان الاعظم و الخاقان الاعدل الاكرم غياث السلطنه و الدنيا و ... بایسنقر بهادرخان خلد الله ملكه.	- نام بانی بنا - سیاسی (سلطنت‌طلبی شاهزاده بایسنقر) - دعایی (جاودانگی سلطنت)
	امر بنا هذه العماره السلطان الاعظم بایسنقر بهادرخان خلد الله ملكه.	
	اعلم ان الدوله ریح	اخلاقی (بی‌دوام بودن قدرت دنیوی)
	و نهی النفس عن الهوی	مذهبی (بخشی از آیه ۴۰ سوره نازعات درباره تذهیب نفس)
	الموت باب و كل الناس داخله	مذهبی (حدیث نبوی درباره مرگ)
	- هذه قلعه منقشه لیس فی کاینات تالیها طیب الله عیش امرها خلدنا ملک والیها نزهه الروض فی خوانها روضه الخلد فی حوالیها. - لقد نقشت حصن الحصین فی التشید و العلام مع الثور و صدا و صلہ نیاوه مع الشمس حاذفی الشرافه و...	- ماهیت و کارکرد بنا - دعایی (جاودانگی سلطنت فرمانروا)
کوفی	الحمد لله على نعماته، دام لك العزه الدنيا، يا مفتاح البواب	دعایی
	الحمد لله، لله الحمد	مذهبی (شکرگزاری خداوند)

شاهنامه شاه طهماسبی شاهکار مکتب نگارگری تبریز صفوی

«شاه اسماعیل» به «کتابخانه سلطنتی تبریز»، فرمان ساخت این نسخه را داد. به نظر می‌آید سقوط قدرت مذهبی او، پس از ناکامی در جنگ چالدران می‌توانسته انگیزه شاه جهت اثبات دوباره مشروعیت باشد. فرمان ساخت شاهنامه می‌تواند به عنوان فرصتی مناسب برای تأکید بر ادعاهای شاه اسماعیل در زمینه دلبستگی به میراث حماسی پادشاهان اساطیری ایران باشد (Lauren, 2004: 26). در هنگام وفات او، اجرای نسخه به اتمام نرسیده بود و ساخت آن در دوره سلطنت فرزندش «شاه طهماسب» ادامه یافت. براساس نوشته «رهنورد»، احتمالاً این نسخه - هدیه پدر به پسر- بوده است (رهنورد، ۱۳۹۲: ۱۱۷).

شاهنامه‌ای که برای طهماسب فراهم آمد طرح عظیمی بود؛ نسخه‌ای با ۷۴۲ برگ بزرگ (۳۱/۸×۴۷ سانتی‌متر) با حاشیه‌های راه‌راه طلایی رنگ در اطراف فضای خط‌کشی شده به ابعاد ۲۶/۹×۱۷/۷ سانتی‌متر. تذهیب‌های بی‌شمار و ۲۵۸ تصویر بزرگ، متن را زینت بخشیده است. با این‌که نسخه مذکور، صفحه رقم‌زنی ندارد، یک آذین گل‌سرخ اهدایی بر آن دیده می‌شود که از آن برمی‌آید اثر را برای کتابخانه طهماسب تهیه کرده‌اند. تاریخ ساخت اثر در داخل نسخه قید نشده است و تنها نگاره تاریخ‌دار آن نگاره «گلنار و اردشیر» با تاریخ ۹۳۴ ه.ق. است (بلرو و بلوم، ۱۳۸۵: ۱۹۴). این نسخه، شاهکار - مکتب نگارگری تبریز صفوی - و یکی از شاخص‌ترین و نفیس‌ترین نسخ تاریخ نگارگری ایران به شمار می‌رود. تلاشی که در جهت ساخت این نسخه شکوهمند صورت گرفته است، نشان می‌دهد شاهنامه فردوسی به عنوان سند هویت و فرهنگ ایرانی تا چه میزان مورد توجه و علاقه پادشاهان صفوی بوده است.

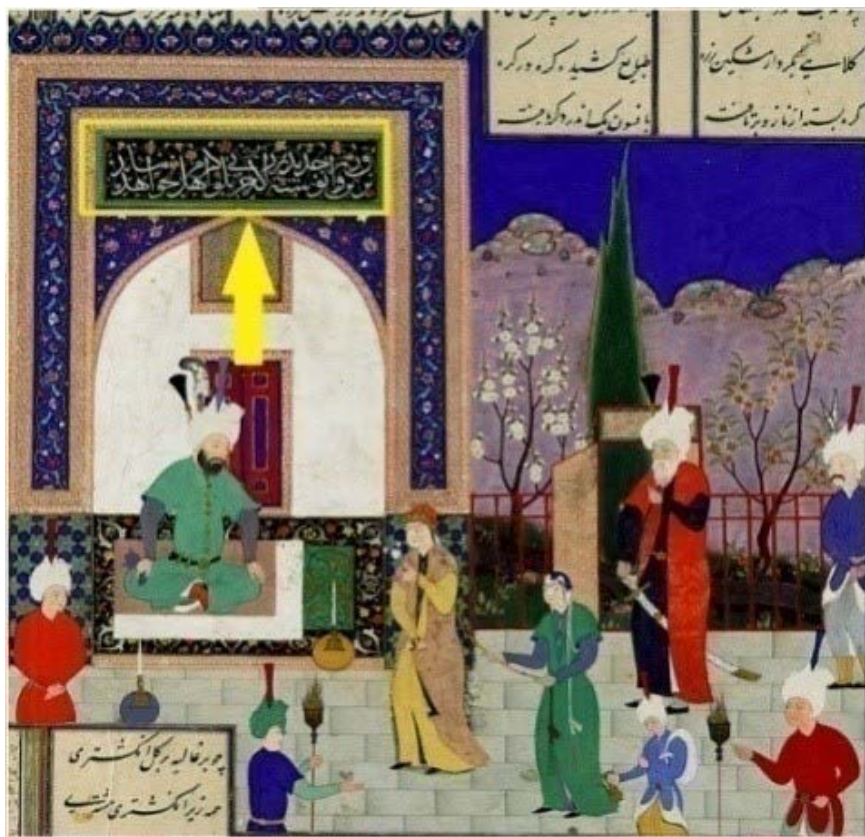
این نسخه برای ابراز حسن نیت به همراه هدایایی به «سلطان سلیم دوم» پیشکش شد. در اواخر قرن نوزدهم میلادی این کتاب در برابر مبلغی گزاف به تصرف دولتمند مشهور فرانسوی، «بارون ادموند روچیلد» در فرانسه درآمد و به پاریس انتقال یافت و نخستین بار در سال ۱۹۰۳ م. در نمایشگاه آثار هنر اسلامی در موزه هنرهای تزئینی پاریس به نمایش گذاشته شد و بار دیگر از دیدها پنهان شد تا این‌که در سال ۱۹۵۹ م. ثروتمند بزرگ آمریکایی «آرتور هوتون» آن را خرید و به آمریکا برد. هوتون که ارزش این شاهنامه باشکوه را می‌دانست، تصمیم داشت آن را نزد خود نگه دارد، اما در سال ۱۹۷۰ م. به دلیل بدهی مالیاتی یا هر دلیل دیگر، ۷۸ برگ مینیاتور آن را به موزه متروپولیتن نیویورک اهدا کرد. چند سال بعد، هوتون که به دلیل بیماری، بیم مرگ داشت تصمیم به فروش باقی شاهنامه گرفت. شماری از نگاره‌های این نسخه در سال ۱۳۷۲ ه.ش. با تابلوی زن متعلق به موزه هنرهای معاصر معاوضه شد؛ از این رو، پس از حدود ۴۵۰ سال، باردیگر شماری از نگاره‌های این نسخه به موطن اصلی خود بازگشت (احمدی‌نیا، ۱۳۹۳: ۶).

کتبته‌نگاری بناهای سلطنتی در نگاره‌های شاهنامه شاه طهماسبی

در شاهنامه شاه طهماسبی بناها را می‌توان در بیش از ۵۰ نگاره این نسخه مشاهده کرد

که این تعداد، قریب به یک-پنجم از کل نگاره‌های نسخه را شامل می‌شود. شیوه ترسیم قوس‌ها، ستون‌ها، لچکی‌ها، ورودی‌ها، کتیبه‌ها، نقاشی‌های دیواری و به‌ویژه کاشی‌کاری‌ها، سیمای بناهای صفوی را به‌خاطر می‌آورد. اغلب داستان‌هایی که به تصویر درآمده‌اند، دربارهٔ جلوس پادشاهان و ملاقات بزرگان با آن‌ها و صدور فرامین شاهان است؛ و از این‌رو اکثر قریب به اتفاق بناها کاخ هستند و در مواردی محدود که داستان‌ها مربوط به نبرد با دشمنان است، قلعه‌ها ترسیم شده‌اند. قلعه‌ها در دشت‌ها (تصویر ۷)، و کاخ‌ها درون باغ‌های خرم و زیبا قرار گرفته‌اند. در اکثر موارد، ساختمان‌ها با نرده‌های فلزی از باغ پیرامون خود جدا شده‌اند و به‌ندرت در برخی نگاره‌ها دیواری آجری، بنا را دربرگرفته است. اغلب بناها دو طبقه و گاهی یک طبقه هستند (تصویر ۶). بدنهٔ بناها آجری است و اغلب با طرح‌های هندسی متنوعی چیده شده است. بر فراز ساختمان‌ها، گنبد کلاه‌فرنگی و کنگره‌هایی با تزئینات کاشی‌کاری قابل مشاهده است. ورودی هر ساختمان با قوس جناغی در کنار ایوان قرار دارد. درها با توجه به رنگ و شکل ظاهری، به‌نظر می‌رسد چوبی و مشبک فلزی باشند. حیاط با کاشی‌های هندسی فرش شده و اغلب حوضی در میان آن قرار گرفته است. ازارهٔ بیرون بناها کاشی‌کاری شده است اما در مواردی محدود براساس شیوهٔ ترسیم به‌نظر می‌رسد از جنس سنگ حجاری شده باشد.

مهم‌ترین قسمت بنا که رویدادهای اصلی در آنجا رخ می‌دهد، ایوان است و نگارگران این قسمت را با دقت و تأکید بیشتر بر تزئینات ترسیم کرده‌اند. ایوان‌ها

تصویر ۶. شاهنامهٔ شاه طهماسبی، نگارهٔ سخن
انوشیروان با دختر خاقان (www.metmuseum.org/view in 14/10/2016).

تصویر ۷. شاهنامه شاه طهماسبی، نگاره نابودی قلعه بیداد (www.fotografra.com /view in 18/10/2016).

غالباً قوس جناغی دارند و پیش طاق با کاشی کاری لاجوردی رنگ و درون آن‌ها نیز با استفاده از نقاشی دیواری و کاشی کاری تزئین شده و ازاره‌ها نیز از جنس کاشی و مزین نقوش هندسی و گیاهی است. در برخی موارد بر روی دیوارهای درون ایوان، کتیبه شعر فارسی به خط نستعلیق، طاق نما و تابلوهای تزئینی از جنس کاشی به چشم می‌خورد. گاهی در انتهای ایوان دریا پنجره‌ای تعبیه شده است که به باغ زیبا گشوده می‌شود و حواشی این درها با کاشی کاری تزئین شده است. کف ایوان‌ها فرش‌هایی پهن شده که نقوش فرش‌های صفوی را به خاطر می‌آورد و غالباً تخت پادشاه بر روی آن قرار گرفته است. از بناهای اوایل حکومت صفوی آثار شاخصی به جا نمانده است؛ از این رو، نگاره‌های شاهنامه شاه طهماسبی می‌تواند یکی از بهترین اسناد برای آگاهی از ساختار و تزئینات بناهای دوره سلطنت شاه اسماعیل و شاه طهماسب باشد.

تصویر ۸. شاهنامه شاه طهماسبی، نگاره خوش آمدگویی منوچهر به سام (www.metmuseum.org /view in 14/10/2016).

کتیبه‌های بناهای ترسیم شده در نگاره‌های شاهنامه شاه طهماسبی با دو خط ثلث و نستعلیق تحریر شده‌اند (جدول ۴). کتیبه‌های ثلث که پرکاربردتر هستند و سطوح گسترده‌ای از بناها را فرا گرفته‌اند، غالباً به رنگ سفید بر روی زمینه لاجوردی تحریر و در قسمت پیشانی ایوان‌ها و ورودی‌ها و قسمت فوقانی دیوار قلعه‌ها و دژها قرار گرفته‌اند. این دسته از کتیبه‌ها به لحاظ تزئینات، رنگ زمینه و خط، متنوع هستند و زمینه آن‌ها غالباً لاجوردی و گاهی مشکی است. کتیبه‌های ثلث اغلب زمینه لاجوردی ساده و فاقد نقوش تزئینی دارند (تصویر ۸)، اما گاهی زمینه آن‌ها

جدول ۴. ویژگی‌های کتیبه‌نگاری بناهای ترسیم‌شده در نگاره‌های شاهنامه طهماسبی (نگارندگان، ۱۳۹۸). ۷.

نوع قلم	نمونه‌ای از شکل کتیبه در نگاره‌ها	محل قرارگیری	رنگ زمینه	رنگ متن	مثال
ثلث		پیشانی ایوان	لاجوردی	طلایی و سفید (دو سطر)	نگاره خوش آمدگویی منوچهر به سام
		پیشانی ایوان‌ها و ورودی‌ها، داخل ایوان	لاجوردی	سفید	نگاره هدایای سیندخت برای سام
		قسمت فوقانی دیوار دژ، پیشانی ساختمان‌ها و ورودی‌ها	لاجوردی با نقوش ختایی	طلایی	نگاره نابودی قلعه بیداد
		پیشانی ورودی	لاجوردی با نقوش اسلیمی طلایی	سفید	نگاره نابودی قلعه بیداد
		پیشانی ایوان	مشکی با نقوش ختایی	سفید	نگاره سخن انوشیروان با دختر خاقان
نستعلیق		داخل ایوان، قسمت تحتانی کنگره‌های دژ	لاجوردی	طلایی	نگاره خوش آمدگویی منوچهر به سام
		پیشانی ورودی‌ها، داخل ایوان	طلایی با نقوش ختایی	سفید	نگاره صلح افراسیاب با ایران
		پیشانی ورودی‌ها و ایوان‌ها، داخل ایوان‌ها	لاجوردی	سفید	نگاره هدایای سیندخت برای سام

با نقوش اسلیمی و ختایی تزئین شده است. در اکثر قریب به اتفاق کتیبه‌ها، رنگ خط ثلث، سفید است؛ اما در چند مورد از رنگ طلایی و در یک مورد از رنگ سبز، جهت نگارش استفاده شده است. کتیبه‌های نستعلیق که در مقایسه با کتیبه‌های ثلث، کمتر به کار برده شده‌اند، در قسمت پیشانی ورودی‌ها و درون ایوان‌ها قرار گرفته‌اند. این دسته از کتیبه‌ها در اغلب موارد با رنگ سفید و بر روی زمینه لاجوردی و فاقد نقوش تزئینی تحریر شده‌اند، اما در چند نمونه، کتیبه را با رنگ طلایی اجرا کرده‌اند. کتیبه‌های نستعلیق نگاره «صلح افراسیاب با ایران» سیمایی منحصر به فرد دارند و با رنگ سفید بر روی زمینه طلایی پوشیده از نقوش ختایی تحریر شده‌اند. بنابراین، استفاده از کتیبه‌های کوفی که در ابنيه نگاره‌های شاهنامه بزرگ مغول و شاهنامه بایسنقری به کار گرفته شده بود، در شاهنامه شاه طهماسبی به شدت متروک شده است؛ از سویی دیگر، کتیبه‌های ثلث این نسخه در مقایسه با شاهنامه بایسنقری به لحاظ تزئینات و رنگ زمینه و رنگ خط متنوع‌تر و تزئینی‌تر هستند.

کاربرد کتیبه‌های نستعلیق و استفاده از کتیبه در قسمت درونی بناها، ویژگی‌های جدید کتیبه‌نگاری ابنیه این نسخه است.

کتیبه‌های بناها مضامین مختلفی دارند (جدول ۵)؛ «مضامین دعایی» پرکاربردترین مضمون کتیبه‌های ثلث و نستعلیق به‌شمار می‌رود. در این گروه از مضامین، از جملات و عبارات متنوعی به زبان فارسی و عربی استفاده شده و شماری از آن‌ها در قالب شعر است. یکی از فراگیرترین کتیبه‌های دعایی جمله «لصاحبه السعادت و السلام» است که برای پادشاهان که صاحب بناها هستند خوشبختی و سلامتی طلب می‌کنند. صلوات بر چهارده معصوم جنبه معنوی دارد، اما جملاتی چون: «خلد الله ملکه و سلطانه»، «پاینده باد قصر رفیع شه زمان» و «شاهای بقای عمر تو بادا هزار سال»، که عمر و سلطنت جاویدان را برای فرمانروایان طلب می‌کنند، جنبه دنیوی دارند. در شماری از کتیبه‌های نستعلیق، دعا برای کامروایی

جدول ۵. مضامین کتیبه‌های بناها در نگاره‌های شاهنامه طهماسبی (نگارندگان، ۱۳۹۸). ▼

نوع قلم	محل قرارگیری	متن کتیبه	مضمون
ثلث	پیشانی ایوان‌ها	لصاحبه السعادت و السلام و طول العمر	دعا
	بدنه قلعه	خلد الله ملکه و سلطانه	
	پیشانی ورودی	یا مفتح الابواب	
	قسمت فوقانی دیوارها	اللهم صل علی محمد مصطفی الامام علی مرتضی... زین العابدین ...	
	پیشانی ورودی	لصاحبه السعاده و الاسلام	
	پیشانی ایوان‌ها	بکام تو باد همه کار تو خداوند گیتی نگهدار تو	
نستعلیق	درون ایوان	گشاده باد بدولت همیشه این درگاه بحق اشهد ان لا اله الا الله	دعا
	درون ایوان	شاهای بقای عمر تو بادا هزار سال اقبال -- تو بادا هزار سال سالی هزار ماه و مهی صد هزار روز روزی هزار ساعت و ساعت هزار سال	
	پیشانی ورودی	گشاده باد بدولت ثمنه این درگاه	
	زیر کنگره‌های قلعه	عاقبت خیر باد	
	دیوارهای بیرونی ایوان	دولت باد، فرصت باد	
	روی دیوارهای بیرونی بنا	بکام تو باد سپهر بلند ز چشم بدانت مبادا کن ند جهانت بکام و فلک یار باد جهان آفرینت نگهدار باد	
	لبه دیوار	پاینده باد قصر رفیع شه زمان	
ثلث	پیشانی ایوان	یمنا باسم الملك العلی الاعلی المتعالی	اسماء الهی
	پیشانی ورودی‌ها	الله ولی التوفیق	صفت الهی
ثلث	پیشانی ایوان	و اذ رفع ابراهیم القواعد من البیت و اسمعیل ربنا تقبل منا انک انت سمیع علیم [آیه ۱۲۷ بقره]	آیه قرآنی
ثلث	پیشانی و دیوارهای داخلی ایوان	بدین رواق زبرجد نوشته‌اند به زر که جز نکویی اهل کرم نخواهد ماند [حافظ]	جاودانگی کریمان
		هر که آمد عمارتی نو ساخت رفت و منزل به دیگری پرداخت آن دگر پخت همچنان هوسی وین عمارت سر نبرد کسی [سعدی]	فانی بودن جهان
ثلث	پیشانی ایوان	پیش از آن کین سقف سبز و طاق مینا برکشم منظر چشم مرا ابروی جانان طاق بود [حافظ]	توجه همیشگی عرفانی
نستعلیق	درون ایوان	شاه‌نشین چشم من، تکیه‌گه خیال توست جای دعاست شاه من بی تو مباد جای تو [حافظ]	به خدا
ثلث	پیشانی ایوان	بنیان هذه العماره فی سلطنت السلطان الاعظم الاکبر	ذکر ماهیت بنا، نام بانی و مرمت‌کننده
	قسمت فوقانی دیوارها	امر بتجدید هذا العماره السلطان العادل	
	پیشانی ورودی	در حصار السلطنه بلخ	
ثلث	پیشانی ورودی	السلطان العادل	لقب پادشاه

و خوشبختی، در قالب شعر بیان شده است و شماری دیگر از این دسته از کتیبه‌ها، جملات دعایی کوتاهی چون: «دولت باد»، «فرصت باد» و «عاقبت خیر باد» را شامل می‌شوند. از مضامین مذهبی می‌توان به آیه قرآنی، اسماء و صفت الهی اشاره کرد که در نگاره‌های بررسی شده تنها یک بار مورد استفاده قرار گرفته است. اشاره به کارکرد بنا و نام بانی و مرمت‌کننده، از دیگر مضامین کتیبه‌هاست که در چند نگاره به کار برده شده است. از دیگر مضامین کتیبه‌ها می‌توان به اشعار اخلاقی و عرفانی سعدی و حافظ اشاره کرد که در چندین نگاره، زینت بخش درون و بیرون بناها است. این امر حاکی از محبوبیت این دو شاعر بزرگ در دوره صفویه است. این اشعار، افزون بر زیبایی کلامی، مضامین عمیق اخلاقی و عرفانی چون: «جاودانگی کریمان»، «فانی بودن جهان» و «توجه همیشگی به خدا» را بیان می‌کنند.

یافته‌های پژوهش

در شماری از نگاره‌های شاهنامه بزرگ مغول که متعلق به اواخر دوره حکومت ایلخانان در ایران است، با توجه به محتوای داستان‌های منتخب، تصاویری از بناهای تشریفاتی و کاخ‌گونه ترسیم شده است. این بناها ساختاری ساده دارند و سطوح محدودی از آن‌ها با کاشی‌کاری لاجوردی‌رنگ مزین به نقوش گیاهی، هندسی و کتیبه‌ای تزئین شده است. اغلب کتیبه‌های بناها با خط کوفی سفید و گاهی طلایی‌رنگ بر روی زمینه لاجوردی ساده و بدون تزئین، تحریر و در قسمت پیشانی بناها و ورودی‌ها نصب شده‌اند و واژه «الملک» احتمالاً با هدف کسب مشروعیت سیاسی برای شاه مغول، در تمام این کتیبه‌ها تکرار شده است. این کتیبه‌ها در نگاره‌های مختلف، به لحاظ: نقوش زمینه، نوع قلم و رنگ زمینه و متن، مشابه‌اند و در تحریر و اجرای آن‌ها تنوع چندانی به چشم نمی‌خورد.

شاهنامه بایسنقری، شاهکار مکتب نگارگری هرات، یکی از شاخص‌ترین آثار هنری به جا مانده از دوره تیموریان است. از میان ۲۲ نگاره این نسخه، در ۶ نگاره - بناهایی سلطنتی با کارکرد کاخ و دژ- ترسیم شده که سطوح گسترده‌ای از این بناها با کاشی‌کاری لاجوردی‌رنگ تزئین شده است و در نگاه نخست، سیمای بناهای معظم و مجلل تیموری را به خاطر می‌آورند. کتیبه‌های اصلی بناها که سطوح گسترده‌ای را به خود اختصاص داده‌اند و محتوای اخلاقی، سیاسی و مذهبی دارند، با خط ثلث سفیدرنگ بر روی زمینه لاجوردی و مزین به نقوش اسلیمی طلایی تحریر و در قسمت پیشانی عمارات، لبه دیوارها و پیشانی ایوان که بیشتر در معرض دید و توجه قرار داشته‌اند، نصب شده‌اند. کتیبه‌های کوفی که در مقایسه با کتیبه‌های ثلث، سطوح کمتری را دربرگرفته‌اند، محتوای دعایی و مذهبی دارند و در قسمت پیشانی ورودی‌ها نصب شده‌اند. این کتیبه‌ها مشابه کتیبه‌های ثلث در اغلب موارد با رنگ سفید بر روی زمینه لاجوردی و پوشیده از نقوش اسلیمی طلایی‌رنگ تحریر شده‌اند.

شاهنامه شاه طهماسبی، شاهکار مکتب تبریز صفوی و شاخص‌ترین نسخه مصور متعلق به اوایل تشکیل این سلسله در ایران است. تقریباً در یک-پنجم از

نگاره‌های این نسخه، بناهایی که اغلب کاخ و در مواردی محدود قلعه و دژ هستند، به تصویر کشیده شده است. بناها سیمایی منحصر به فرد دارند و اجرای تزئینات آن‌ها با دقت و ظرافت بسیار انجام شده است. کتیبه‌های بناهای مصور در این نگاره‌ها، به لحاظ نوع قلم، رنگ و تزئینات زمینه، تنوع قابل ملاحظه‌ای دارند و افزون بر سطوح بیرونی، در قسمت درونی بناها نیز به کار برده شده‌اند. به لحاظ نوع قلم، کتیبه‌های این بناها غالباً ثلث و در مواردی نستعلیق هستند. کتیبه‌های اصلی بناها با خط ثلث غالباً سفید و به ندرت طلایی تحریر و در قسمت پیشانی ایوان‌ها و ورودی‌ها و لبه دیوار دژها نصب شده‌اند. این دسته از کتیبه‌ها، در اغلب موارد زمینه‌ای ساده و فاقد تزئین دارند و گاهی با نقوش اسلیمی و ختایی تزئین شده‌اند. کتیبه‌های نستعلیق اغلب سفید و گاهی طلایی هستند و در قسمت پیشانی ایوان‌ها و ورودی‌ها و درون ایوان‌ها به کار برده شده‌اند. زمینه آن‌ها اغلب لاجوردی بدون تزئین است، اما در محدود مواردی مشکی و کرم است. به لحاظ مضمون، مضامین دعایی از پرکاربردترین مضامین به شمار می‌روند که در قالب جملات فارسی و عربی و گاهی شعر بیان شده‌اند. از دیگر مضامین پرکاربرد، اشعار سعدی و حافظ است که مفاهیم اخلاقی و عرفانی را بیان می‌کنند. مضامین مذهبی (آیات قرآنی، صفت و اسماء الهی) به ندرت مورد استفاده قرار گرفته‌اند. در چند کتیبه نیز به ماهیت بنا و نام بانی و مرمت‌کننده اشاره شده است (جدول ۶).

جدول ۶. ویژگی‌های کتیبه‌نگاری بناهای ترسیم‌شده در نگاره‌های سه نسخه شاخص شاهنامه (بزرگ مغول، بایسنقری، طهماسبی) (نگارندگان، ۱۳۹۸). ▼

نام نسخه	نوع قلم‌ها	رنگ قلم	محل قرارگیری	رنگ زمینه	تزئینات زمینه	مضمون
شاهنامه بزرگ مغول	کوفی	سفید، طلایی	پیشانی ایوان، پیشانی ورودی	لاجوردی	فاقد تزئینات	مذهبی-سیاسی
شاهنامه بایسنقری	کوفی	سفید، طلایی	پیشانی ورودی	لاجوردی، کرم	اسلیمی طلایی	دعایی، مذهبی
شاهنامه شاه طهماسبی	ثلث	سفید	پیشانی بناها، لبه دیوارها	لاجوردی	اسلیمی طلایی	اخلاقی، سیاسی، مذهبی، دعایی، نام بانی بنا
شاهنامه شاه طهماسبی	ثلث	سفید، طلایی	پیشانی ایوان‌ها و ورودی‌ها، لبه دیوارهای دژ	لاجوردی	ساده، اسلیمی طلایی، ختایی	دعایی، اسماء و صفات الهی، نام بانی و مرمت‌گر و ماهیت بنا، شعر عرفانی و اخلاقی
	نستعلیق	سفید، طلایی	پیشانی ورودی‌ها، داخل ایوان	لاجوردی، طلایی، مشکی	ساده، اسلیمی، ختایی	دعایی، شعر عرفانی

نتیجه‌گیری

در این پژوهش با توجه به اهمیت ویژه نگاره‌ها در پژوهش‌های باستان‌شناسی و هنری، سیر تحولی کتیبه‌نگاری بناهای سلطنتی از اواخر دوره ایلخانی تا اوایل صفوی بر مبنای نگاره‌های سه نسخه شاخص شاهنامه فردوسی (شاهنامه بزرگ مغول، شاهنامه بایسنقری و شاهنامه طهماسبی) مورد بررسی قرار گرفت. نخستین پرسش آن بود که کتیبه‌نگاری در هر یک از این سه نسخه با چه شاخصه‌های متفاوت بصری ترسیم شده و این ویژگی‌ها در نوع و رنگ خط، محل قرارگیری، رنگ و تزئینات زمینه و مضامین چگونه نمود یافته است (؟). در یک نگاه کلی،

ویژگی‌های کتیبه‌نگاری ابنیه به‌تصویر درآمده در این سه نسخه، بدین صورت است: نوع قلم در شاهنامه بزرگ مغول کوفی، در شاهنامه بایسنقری کوفی و ثلث و در شاهنامه شاه طهماسبی ثلث و نستعلیق است. در هر سه نسخه، غالباً از رنگ سفید و ندرتاً طلایی جهت نگارش کتیبه‌ها استفاده شده است. محل قرارگیری کتیبه‌ها در شاهنامه بزرگ مغول در پیشانی ایوان‌ها و ورودی‌ها، در شاهنامه بایسنقری در پیشانی ورودی‌ها و عمارات و لبه دیوارها و در شاهنامه شاه طهماسبی در قسمت پیشانی ایوان‌ها و ورودی‌ها، لبه دیوارهای دژ و داخل ایوان‌ها است. زمینه‌های کتیبه‌های شاهنامه بزرگ مغول لاجوردی‌رنگ، شاهنامه بایسنقری لاجوردی و کرم و شاهنامه شاه طهماسبی لاجوردی است. زمینه کتیبه‌های شاهنامه بزرگ مغول ساده و فاقد نقوش تزئینی است و در شاهنامه بایسنقری با نقوش اسلیمی طلایی‌رنگ در شاهنامه شاه طهماسبی با نقوش اسلیمی و ختایی تزئین شده است. کتیبه‌نگاری بناها افزون‌بر زیبایی‌های بصری، رسانه‌ای قوی جهت انتقال پیام‌های سیاسی و مذهبی و اخلاقی مورد نظر پشتیبانان بوده است و به‌نظر می‌رسد مضامین با بینش عمیق و نکته‌سنجی، انتخاب شده‌اند. احتمالاً در شاهنامه بزرگ مغول، هنرمندان و یا پشتیبانان با تکرار واژه «الملک» در تمامی کتیبه‌ها کوشیده‌اند به قدرت پادشاه، وجهه الهی ببخشند. این روند را در دو کتیبه شاهنامه بایسنقری نیز می‌توان پیگیری کرد که در آن شاهزاده جوان و سلطنت طلب تیموری کوشیده است در قالب کتیبه‌های مصور و ملهم از بناهای خود و به‌ویژه استفاده از جمله «خلد الله ملکه»، خود را ادامه دهنده راه پدر و جد خود، تیمور و شاهرخ نشان دهد. نکته درخور توجه در کتیبه‌نگاری این نسخه، آن است که با استناد به متن کتیبه‌های بناهای مصور در دو نگاره «دیدار زال و رودابه» و «گلنار و اردشیر» می‌توان نگاره‌های این نسخه را به‌عنوان سندی مصور جهت بازسازی و پیگیری معماری تیموری - به‌ویژه در شهر هرات - که مقرر فرمانروایی این شاهزاده بوده، مورد توجه قرار داد. از دیگر نکات مهم در کتیبه‌نگاری این نسخه، انتخاب مضامین کتیبه‌ها متناسب با فضای حاکم بر موضوع نگاره است. هنرمندان با هوشیاری کوشیده‌اند در کنار سایر عناصر بصری، به کمک کتیبه‌ها زمینه فکری و ذهنی مناسبی را برای درک بهتر داستان‌ها ایجاد کنند. در نگاره‌های شاهنامه شاه طهماسبی، اغلب کتیبه‌ها مضمون دعایی دارند. یکی از ویژگی‌های جدید و منحصر به فرد کتیبه‌نگاری این نسخه، کاربرد اشعار سعدی و حافظ است که علاوه بر زیبایی کلامی، مضامین عمیق اخلاقی و عرفانی را انتقال می‌دهند.

در پاسخ به پرسش دوم پژوهش که در آن مطرح شد، کتیبه‌نگاری این ابنیه در گذر از یک دوره به دوره بعد چه تحولاتی در آن‌ها پدید آمده است (؟) می‌توان گفت که ظاهر ساده و فاقد تزئین کتیبه‌های کوفی در بناهای سلطنتی ایلخانی در دوره تیموری تزئینی‌تر و زیباتر شده است. کاربرد نقوش اسلیمی طلایی‌رنگ گامی در جهت زیباتر شدن زمینه لاجوردی کتیبه‌ها و رهاندن آن‌ها از حالت یکنواختی و کسالت‌بار است؛ از سوی دیگر، کتیبه‌های کوفی که در دوره مغول کتیبه اصلی بناهای سلطنتی به‌شمار می‌آمدند، در دوره تیموری جای خود را به کتیبه‌های ثلث

داده‌اند که خطی به مراتب زیباتر و روان‌تر بوده است. کتبیبه‌نگاری بناهای تشریفاتی اوایل صفوی، به لحاظ: رنگ متن، تزئینات و رنگ زمینه، متنوع‌تر هستند؛ همانند دوره قبل، کتبیبه اصلی بناهای سلطنتی اوایل صفوی با خط ثلث سفید تحریر و غالباً در قسمت پیشانی ایوان‌ها نصب شده است. متروک شدن کتبیبه‌های کوفی، نگارش کتبیبه‌های دو سطری (در یک مورد)، کاربرد کتبیبه‌هایی با متن فارسی و با خط نستعلیق، به‌کارگیری نقوش ختایی در زمینه کتبیبه‌ها و کاربرد کتبیبه‌های ثلث و نستعلیق در قسمت داخل ایوان‌ها، ویژگی‌های جدیدی است که در کتبیبه‌نگاری بناهای سلطنتی اوایل صفوی به‌کار رفته است؛ بنابراین می‌توان اذعان کرد که کتبیبه‌نگاری بناهای سلطنتی از دوره ایلخانی تا اوایل دوره صفوی به لحاظ: نوع قلم، رنگ و تزئینات زمینه، تکامل یافته‌تر شده است. در هر سه دوره، غالباً کتبیبه‌های اصلی با رنگ سفید و بر روی زمینه لاجوردی در قسمت پیشانی ایوان‌ها و ورودی‌ها که بیشتر در معرض دید و توجه بینندگان قرار می‌گرفته، تحریر شده است تا پیام‌های اصلی سیاسی و مذهبی را بهتر انتقال دهند.

در مجموع، می‌توان نتیجه گرفت که با توجه به ویرانی بسیاری از بناهای تشریفاتی و سلطنتی شاخص این سه دوره و ساخت نسخ نفیس در کتابخانه‌های سلطنتی و الهام گرفتن نگارگران از بناهای پیرامونشان، نگاره‌های این سه نسخه شاخص شاهنامه به‌عنوان اسناد و مدارکی گران‌مایه، سیر تحولی کتبیبه‌نگاری بناهای سلطنتی را از اواخر دوره ایلخانی تا اوایل صفوی به خوبی آشکار می‌سازند. پیشنهاد می‌گردد در پژوهش‌های آتی، سیمای کتبیبه‌های مصور در این سه نسخه شاخص با کتبیبه‌های ابنیه مصور در دیگر نسخ شاهنامه فردوسی متعلق به هر دوره، مورد بررسی و تطابق قرار گیرد.

کتابنامه

- احمدی‌نیا، محمدجواد، ۱۳۹۳، «نگاره‌های شاهنامه طهماسبی: از هاروارد تا فرهنگستان هنر». فصلنامه نقد کتاب، سال ۱، شماره ۱ و ۲، صص: ۵۳-۳۷.
- آژند، یعقوب، ۱۳۸۷، «جلوه‌های شکوه شاهنامه‌نگاری». مصاحبه‌کننده: مریم خاکیان، آئینه خیال، شماره ۶، صص: ۱۱۷-۱۱۶.
- برند، باریارا، ۱۳۸۳، هنر اسلامی. ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، چاپ اول.
- بلر، شیلا؛ بلوم، جانانان، ۱۳۸۵، هنر و معماری اسلامی، ترجمه اردشیر اشراقی، تهران: سروش، چاپ دوم.
- حسینی، سید محمود، ۱۳۹۲، شاهنامه بزرگ ایلخانی (دموت). تهران: عطار، چاپ اول.
- حیدرخانی، مریم، ۱۳۹۴، «نقاشی ایرانی در مقام منبع تاریخ معماری ایران». دو فصلنامه معماری ایرانی، شماره ۷، صص: ۱۶۳-۱۵۱.
- رهنورد، زهرا، ۱۳۹۲، تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی نگارگری. تهران: سمت، چاپ سوم.

- سلطان زاده، حسین، ۱۳۸۳، «باغ ایرانی به روایت مینیاتور». معماری و فرهنگ، سال ۵، شماره ۱۷، صص: ۱۸۰-۱۷۳.
- سلطان زاده، حسین، ۱۳۸۷، فضاهای معماری و شهری در نگارگری ایرانی. تهران: چهارطاق، چاپ اول.
- شایسته فر، مهناز؛ سدره نشین، فاطمه، ۱۳۹۲، «تطبیق نقوش تزئینی معماری دوره تیموری در آثار کمال الدین بهزاد با تأکید بر نگاره گدایی بر در مسجد». فصلنامه نگره، شماره ۲۵، صص: ۳۸-۱۹.
- نسخه چاپی شاهنامه بایسنقری، ۱۳۵۲، تهران: شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران، چاپ اول.
- فروتن، منوچهر، ۱۳۸۴، «درک نگارگران ایرانی از ساختار فضای معماری ایران (دوره‌های ایلخانی و تیموری و اوایل صفوی ۶۱۹-۹۹۵ ه.ق.)». فصلنامه فرهنگستان هنر، شماره ۱۳، صص: ۸۳-۷۰.
- فروتن، منوچهر، ۱۳۸۹، «زبان معمارانه نگاره‌های ایرانی». هویت شهر، سال ۴، شماره ۶، صص: ۱۳۱-۱۲۴.
- مهربابی، بهنام؛ مسجدی، حسین، ۱۳۸۸، «شاهنامه بایسنقری شاهکار نگارگری ایران». فصلنامه تخصصی دانش، مرمت و میراث فرهنگی، سال ۵، شماره ۴، صص: ۹۸-۹۱.

- Lauren, S., 2004, *Painted Interiors from the Houghton Shahnameh*. Florida State University Libraries.

- Grabar, O., 2006, *Islamic Visual Culture 1100- 1800*. Ashgate Publishing LTD.

- www.heritage-aj.com/2018/08/roma-in-r-18-0827.html/ view in 10/6/2020

- www.fotografa.islamoriente.com: view in 18/10/1016

- www.metmuseum.org: view in 14/10/2016